



ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

О. С. РУБЛЬОВ (Київ)

СТОРІНКА З ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО “ТАЛИЧОЗНАВСТВА” 1920-х рр.: АСПІРАНТИ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО О. ПАВЛИК І В. КОСТАЩУК

Ідею створення “Дослідчого інституту Західної України”, як і ряд інших науково-організаційних проектів, запропонованих владі керівником Історичної секції ВУАН ледь не наступного дня після його приїзду до УСРР¹, попри усі зусилля академіка, реалізувати не вдалося. Проте й за складних советських умов він робив максимум можливого у цьому напрямі. Очевидно, що певним паліативом стала створена 1925 р. у мережі історичних установ Грушевського Комісія Західної України, яка за певних сприятливих обставин могла б бути реорганізована у відповідний інститут. Одночасно слід зауважити, що й керована ним Науково-дослідна кафедра історії України опікувалася підготовкою фахівців вищої кваліфікації з питань історії західноукраїнських земель.

У зв'язку з цим варто згадати двох аспірантів М. С. Грушевського — *Василя Миколайовича Костащука* (1885—1931) та *Остана Яковича Павлика* (1890—1937), які не лише були уродженцями Східної Галичини, але й розробляли західноукраїнську тематику.

Відновлення інтересу до постаті М. С. Грушевського в УРСР “перевбудовних” часів, започатковане пам'ятною статтею С. І. Білоконя й опублікованими ним же мемуарами історика², спричинило й зрозуміле розширення тематики досліджень грушевськознавства на людей, які оточували академіка, його історичну школу³. Монографія київського науковця О. В. Юркової (1999) є на сьогодні єдиним синтетичним дослідженням діяльності не лише цієї історичної установи, а й історіографічного доробку та долі її співробітників. У книзі згадуються й аспіранти Грушевського О. Я. Павлик та В. М. Костащук. Втім, ймовірно, через наявність довкола керівника Історичної секції ВУАН маркантніших постатей, цим вихованцям академіка дослідниця приділила менше уваги, наголосивши водночас на “досить незначних наших знаннях про В. М. Костащука”⁴.

У нашій розвідці робиться спроба не лише докладніше проаналізувати роль і місце двох київських галичан у науковій діяльності Кафедри історії України, але й краще зрозуміти мотиви зацікавлення галицькою проблематикою керівника Історичної секції, його титанічні зусилля щодо надання ВУАН дійсно всеукраїнського формату й забезпечення сталого зв'язку і взаємодії з ученими Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

У листі Агатангела Кримського до Д. І. Багалія від 28 листопада 1924 р. наголошується на необхідності “берегти Академію” від “компромітації політичної”, котрою, мовляв, загрожує їй керівник Історичної секції, який постійно “силується проводити когось у дійсні члени або в члени-кореспонденти: тут беруть гору не тільки інтереси його парафії, та й усякі політичні ремінісценції часів Центральної Ради або еміграції”⁵ (виділення наше. — *Авт.*).

Поява на Кафедрі історії України спочатку О. Я. Павлика, а невдовзі й В. М. Косташука також уповні можна вважати ще однією “політичною ремінісценцією часів Центральної Ради” (не вкладаючи у цю характеристику негативного змісту, як це зробив неодмінний секретар ВУАН, адресуючись до сервільно-лояльного до советської адміністрації Д. І. Багалія), оскільки обидва аспіранти були галичанами, колишніми військовими австро-угорської армії, а згодом і військовополоненими, які утримувались у російських таборах. Бранці-галичани, а також їхні земляки-закладники, котрих російське військо примусово виселило з окупованих галицьких теренів, депортувавши вглиб імперії Романових, масово зверталися до Української Центральної Ради з клопотаннями щодо полегшення їхньої долі (звільнення з полону, заслання) й дозвіл на повернення додому чи принаймні в Україну з чужої їм російської землі з непривітними кліматом і людьми. У своїх мемуарах голова УЦР неодноразово згадує *“тих галичан, що напливали тепер з різних усюд під протекторат Центральної Ради”* ⁶.

Отже, майже синхронно з цими сторінками спогадів Грушевського, написаними 20 жовтня 1926 р. на дачі у Китаєві, “під протекторат” колишнього лідера українських визвольних змагань перейшли й двоє з київських галичан — Остап Павлик та Василь Косташук.

О. Я. Павлик народився 15 січня 1890 р. у с. Лаврикові Рава-Руського повіту (нині — Жовківський район Львівської обл.). 1913 р. закінчив гімназію у Львові й поступив учителем до приватної української школи ім. М. Шашкевича у Перемишлі, де викладав німецьку мову, співи та гімнастику. 1914 р. був мобілізований до австрійського війська й восени того ж року під Красноставом пораненим потрапив до російського полону, перебував у таборах для військовополонених у Тамбові, згодом у Сибіру (Верхньоудинськ, Томськ), 1916 р. був відправлений до Мінської губернії на чорнові роботи. Після Лютневої революції О. Я. Павлик дістався до Києва, де восени 1917 р. вступив на історико-філологічний факультет Українського державного університету, на якому навчався до 1920 р. Відтоді перейшов на Вищі прискорені педагогічні курси, а згодом — на працю до кооперації. Невдовзі виїхав з Києва й до кінця 1922 р. завідував семирічною школою у с. Хижинцях Лисянської волості на Звенигородщині.

Незабаром О. Я. Павлик повернувся до Києва, поступив на службу до дитячого будинку Українського Червоного Хреста, а восени 1923 р. відновився у правах студента у Київському інституті народної освіти, який і закінчив у липні 1925 р. ⁷

Інтерес до поглибленого вивчення вітчизняної історії О. Я. Павлик виявив ще будучи студентом Українського державного університету, де відвідував історичний семінар професора О. С. Грушевського і, зокрема, підготував та зачитав реферат на тему “Як витворилися московські симпатії на Україні, до злуки її з Московщиною” ⁸.

5 жовтня 1925 р. О. Я. Павлик звернувся із заявою до Науково-дослідної кафедри історії України у Києві: “Я закінчив історико-соціальний відділ Київського Інституту Народної Освіти і бажаю працювати далі в галузі української історії, досліджувати її та розробляти невияшені питання, а тому прошу прийняти мене аспірантом дослідчої катедри Історії України. Знаю мови: українську, російську, польську, німецьку, трохи англійську, а в часті і французьку, а також класичні мови, латинську й грецьку” ⁹.

Відтоді, упродовж двох років О. Я. Павлик був кандидатом в аспіранти кафедри М. С. Грушевського. Після завершення іспитового терміну академік адресував 30 червня 1927 р. до Укрнауки НКО УСРР таке подання:

“Пленум Науково-дослідчої Катедри історії України на своєму засіданні від 16 червня 1927 р. ухвалив просити Вас затвердити на аспіранта Катедри *Павлика Осипа Яковлевича*, який виконав усі вимоги, що ставить їх Катедра при виборі аспірантури”¹⁰.

Реакція НКО УСРР була уповільненою, хоча й бюрократично-бездоганною. 5 липня 1927 р. уповноважений Укрнауки у Києві Л. М. Левицький наклав резолюцію на клопотанні Грушевського: “Відкласти до початку н[ового] акад[емічного] року, коли буде надіслано до центру всі подібні київські справи”¹¹.

В очікуванні відповіді з Харкова Осип Якович вирішував проблему свого формального статусу в УСРР, оскільки все ще вважався австрійським підданим. Він звернувся з належним клопотанням до ВУЦВК, і 18 липня 1927 р. від Адміністративного відділу Київського окрвиконкому отримав довідку, що пред’явник подав заяву “про перехід до українського громадянства”, але “до з’ясування справи Президією ВУЦВКа *гр. ПАВЛИК О. Я. лічиться чужоземцем*”¹². Очевидно, невдовзі справу було вирішено.

Не маючи відповіді на звернення до НКО УСРР від 30 червня про затвердження аспірантами В. С. Денисенка та О. Я. Павлика, пленум Науково-дослідної кафедри історії України 6 вересня 1927 р. розглянув “справу про те, що уповноважений УкрНауки в Києві досі не відіслав документів Павлика і Денисенка до УкрНауки для затвердження їх аспірантами Катедри”. Ухвалили ще раз потурбувати з цього приводу київське представництво Укрнауки НКО УСРР¹³.

Того ж дня, 6 вересня 1927 р., керівник Кафедри історії України звернувся до уповноваженого Укрнауки у Києві Л. М. Левицького з нагадуванням, що відповідні документи надіслані вже понад два місяці тому. Оскільки ж, за оцінкою адресанта, обидва кандидата вже тривалий час співпрацюють з Кафедрою й відповідають її вимогам, “*випадало б їх затвердити без проволікання*”. “Катедра двічі нагадувала про се УкрНауці, але кожним разом діставала відповідь, що УкрНаука не одержала від Вас документів в сій справі і се затримує затвердження. Тому просимо відіслати сі документи УкрНауці і підтримати клопотання Катедри, — наголошував академік. — Коли се може послужити прискоренню, документи з Вашим відзивом може одвезти член нашої Катедри Ф. Я. Савченко, що сими днями їде до Харкова в справі Катедри, і ми між иншим доручаємо йому клопотання про скорше затвердження сих аспірантів”¹⁴.

У результаті наполягання М. С. Грушевського 18 жовтня 1927 р. В. С. Денисенко та О. Я. Павлик були офіційно зараховані до аспірантури Кафедри історії України. Враховуючи вкрай недостатнє аспірантське забезпечення (60 руб.), якого вочевидь бракувало для життя, Остап Якович і надалі працював за сумісництвом секретарем Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка та, ймовірно, викладачем у Польському педтехнікумі.

Темою промоційної праці О. Я. Павлика було обрано таку: “*Українсько-польська угода і заснування радикальної партії в Галичині*”¹⁵. Зрозуміло, що керівник аспіранта — М. С. Грушевський — при визначенні теми наукового пошуку виходив не лише з особистих уподобань свого підопічного, але керувався насамперед власними, чітко артикульованими ще 1924 р., міркуваннями щодо потреби дослідження в УСРР галицької проблематики, враховуючи водночас й походження початкуючого науковця, а відтак — його органічну закоріненість у західноукраїнській тематичі¹⁶.

Цілком очевидно, що Грушевський мав до цієї проблеми і власний сантимент — одним з основним наслідків польсько-української угоди 1890—1894 рр. стало відкриття у Львівському університеті кафедри все-світньої історії з особливим оглядом історії Східної Європи і “руською” мовою викладання, яку очолив молодий київський професор¹⁷. Вже після приїзду М. С. Грушевського до УСРР події понад тридцятирічної давнини актуалізувалися завдяки публікації у “Записках НТШ” чергового фрагмента мемуарів О. Барвінського¹⁸, й притлумлений (з огляду на советську дійсність) репліці на них керівника Історичної секції ВУАН¹⁹.

Грушевський у власній рецензії-анотації на три видання Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, очевидно, свідомо помістив важливу для себе полемічну замітку з приводу публікації О. Барвінського наприкінці (що аж ніяк не означало другорядності цього питання для рецензента)²⁰. Завершувалася репліка академіка принципово важливим резюме: “Замість загальних характеристик бажано якнайбільш цілком конкретних фактів і документів, як оті, що подає в сій статті автор”²¹.

Отже, дисертація Остапа Павлика не лише мала подати відповідні “цілком конкретні факти і документи” з порушеного питання, вписавши їх у ширший загальноісторичний контекст, але й була ще однією історико-політичною ремінісценцією Грушевського — цього разу львівської/“доцентральнорадівської” доби його життя. Висловимо припущення, що особисто для академіка позитивні для українства наслідки польсько-української угоди 1890—1894 рр. могли якимсь чином екстраполюватися на тоді ще чітко не окреслені позитивні/від’ємні результати іншої угоди — угоди між більшовицьким режимом і самим Грушевським, аж доки історик не напише у листі до І. Крип’якевича від 6 вересня 1930 р. прикметну фразу — знак втрачених ілюзій: “Тут перспективи істор[ичної] праці сильно гіршають, — та “інтензивна праця”, котру Ви згадали в В[ашому] листі, переходить в минуле”²².

Вже напередодні захисту промоційної праці О. Я. Павликом керівник Історичної секції ВУАН у своєму відзиві наголосив на важливості дослідження цієї теми, висловивши принагідно цікаві міркування: “В історії Галичини зав’язання радикальної партії й українсько-польська угода 1890 р. [...] були фактами переломового значення, вони обгострили ідеологічну і класову диференціацію української людности, що давніш об’єднувалася в одно приналежність до “руського народу”, або “руською вірою”. Хоча вже перед тим від 1860-х років почався поділ на “твердих” і “м’яких Русинів”, або “народовців” і “Москвофілів”, однак величезна маса не тільки селянства і міщанства, але й інтелігентських верств вважала за краще і почесніше триматися неутрального [становища], ігноруючи собі поділ і обстоюючи принцип, що всі дійсно добрі Русини повинні триматися разом і не давати різним політиканам-спекулянтам себе “розбивати” на партії. А з тим політичне і національне обличчя угруповань і верств, політичні програми і платформи визначалися великою неясністю, пліткістю, компромісовістю, і політична мудрість полягала власне в приспособленню на всі боки, в умінні комбінувати безмежну лояльність і службистість владі з різними демагогічними гаслами й фасонами”.

Грушевський акцентував увагу на важливих суспільних наслідках політичної стратифікації галицького суспільства, її впливі на процес національної самоідентифікації “русинів” Східної Галичини: “Доперва розрив, який стався по заведенню угоди між елементами урядовими і опозиційними, засновання радикальної партії, вилучення з неї, в далішій процесі соціал-демократії, утворення націонал-ліберальної партії і відокремлення

так званих християнсько-соціальних клерикальних і урядових елементів, обгострили соціальну і політичну свідомість різних клас, прошарків і угруповань, змусили серйозніше і відповідальніше ставитися до своїх громадських і політичних обов'язків, до політичних програм і постулатів. Організація аграрного страйку, боротьба за реформу виборчого права, що пішли за сими фактами в поч. XX ст., докінчили сю диференціацію аморфної перед тим національної маси, панургового стада, що обслуговувало різних свійських і чужих політиканів”²³.

Безпосередній й активний учасник галицького суспільно-політичного життя 1890—1900-х років, яскравий представник інтелектуальної еліти Наддніпрянщини у західноукраїнському регіоні того часу, Михайло Грушевський чудово усвідомлював загальнонаціональне значення вищезгаданих політичних баталій: “В реакційнім присмерку кінця XIX ст., серед стоячого затиша Наддніпрянської України сі галицькі події відбивалися теж яскраво і сильно; Галиччина була ареною тутешніх суперечностей — за неможливістю розв'язувати їх на місці. За угоду чи против, з радикальними чи з “народовцями” против них — за сими прикметами ділилась також українська інтелігенція тодішньої Російської України. Драгоманов, Франко, Антонович, Кониський — сі безпосередні учасники галицьких подій — були люди, на яких орієнтувалось життя наддніпрянське. Угода підготовлялась не тільки у Львові, але й у Києві. Радикальні видання фінансувались лівими українськими гуртками київськими, чернігівськими, полтавськими і т. д. На галицьких програмних дискусіях, полеміках, агітаціях гострилася політична і соціальна свідомість російських Українців за неможливістю розвести дискусію на свійські теми. Се була підготовка для революції, тим важніша, що революція наступала власне тут”²⁴.

Очевидно, що новозатверджений аспірант на кафедрі Грушевського займався не лише суто власними справами, але й мав певне коло кафедральних обов'язків, які іноді збігалися з його науковими інтересами, а іноді — ні. Серед цих додаткових навантажень Остапа Яковича було й підтримування контактів з Науковим товариством ім. Шевченка у Львові в справі надсилання до Києва галицьких друків.

Перше листовне звернення О. Павлика до Кирила Студинського від 12 грудня 1928 р. починається так: “Вельми Шановний Кирило Осипович! В[ельми] Ш[ановний] акад. М. С. Грушевський доручив мені написати Вам листа в справі літератури, що потрібна для Історичної секції УАН”. І далі київський кореспондент Студинського з'ясовував, які насамперед і для чого потребувалися галицькі видання: «Михайло Сергієвич і доручив це мені іменню тому, що література ця в першу чергу потрібна мені, так як я зараз працюю над Польсько-українською угодою та заснуванням радикальної партії. Матеріалу в Києві нема, крім деяких висмиків, бо, напр., “Народ” я знайшов 1890—91 рр., та й то без початку і кінця, а “Хлібороба” так зовсім нема».

Аспірант “не лише від Історичної секції, а ще більше від себе” просив свого поважного кореспондента “постаратися і надіслати для Історичної секції ту літературу, якої в нас нема”. Зрозуміло, що адресант покликався при цьому на авторитет Грушевського: “Михайло Сергієвич казав, що Ви обіцяли прислати нам в першу чергу радикальну літературу. Коли не можна зразу всього вислати, то хоч частинами. На ту літературу, якої Ви самі не зможете післати, передайте список книгарні (НТШ. — *Авт.*) і хай вона підбере і вишле”²⁵. О. Павлик був зацікавлений й у різноманітних неопублікованих та архівних матеріалах, які стосувалися теми його дослідження: “Коли б можна було дістати там від кого деякі і недруковані матеріали

(хоч би копії), що мали б значення для моєї праці, то я був би дуже радий і вдячний. Добре було б якби деякі з них (головним чином ті, що мають економічний характер) Ви могли нам надіслати якнайскорше”²⁶.

Долучений до звернення список першочергових друкованих видань, що їх потребував здобувач, дає можливість не лише скласти уявлення про джерельну базу його праці, а й дійти висновку, що він (по двох місяцях затвердження аспірантом) вже принаймні непогано орієнтувався у літературі предмета дослідження²⁷.

“Легітимізуючи” вищезгадане звернення О. Павлика від 12 грудня 1928 р., М. С. Грушевський у січні 1929 р. дякував голові НТШ за вже надіслану літературу та водночас заохочував свого львівського колегу до подальшого надсилання галицьких друків до Києва: “*Наші аспіранти, що працюють над історією Галичини — Косташук і Павлик — нетерпеливо чекають дальших комплектів галицької преси — радикальної, москвофільської etc. Як трошки звільнитесь, дуже будемо просити Вас про се.*”²⁸. 5 березня 1929 р. керівник Історичної секції ВУАН листовно висловлював К. Студинському сердечну подяку “за заходи коло періодик”, тобто надсилання до Києва комплектів галицької преси кінця ХІХ — початку ХХ ст.²⁹

Проханнями про надсилання галицьких видань Остап Якович набридав не лише академіку К. Студинському, а і його молодшим колегам з НТШ, зокрема І. П. Крип’якевичу, знайомство з яким відбулося під час відвідин львів’янином УСРР (квітень—травень 1929 р.)³⁰. Принаймні протокол засідання Історичного відділу Кафедри історії України у Києві від 30 квітня 1929 р. зафіксував присутність на зібранні і Крип’якевича та обох київських галичан — О. Я. Павлика й В. М. Косташука³¹.

У листопаді 1929 р. О. Я. Павлик листовно звертається до І. П. Крип’якевича як до “Вельмишановного Товариша” (очевидно, позначалася й незначна — чотири роки — вікова різниця між кореспондентами), інформуючи того про поточні наукові справи. Водночас київський аспірант Грушевського, відповідаючи на запитання львівського історика про підготовку його дисертації, повідомляє *pro domo sua*: «Щодо праці, то справа йде досить тяжко через брак джерел в Києві. Може там десь в Галичині залишилась в когось переписка з приводу польсько-української угоди в 90[-х] рр.? Вона мене дуже цікавить, але як дізнатись про неї та як її дістати? 12 листопада я зачитував на пленумі катедри вступну частину моєї праці під заголовком “Економічні та суспільні відносини в Галичині 70[-х] та 80[-х] рр.”, а при кінці грудня або на початку січня 1930 р. зачитаю ще одну частину — “Заснування радикальної партії”, а при кінці травня я повинен буду виготовити всю працю. Тов. Косташук працює над 1848 роком і теж плаче на джерела»³².

Однак листування Остапа Павлика зі старшими львівськими колегами аж ніяк не було суцільною ламентациєю. Аспірант тим часом активно займався пошуком джерел і літератури по власній темі на підсоветських теренах, ґрунтовно опрацьовуючи наявні в УСРР та надіслані з-за Збруча україно- й польськомовні видання, періодику. Так, у звіті за 1928/29 академічний рік (29 червня 1929 р.) Остап Якович писав, що налагодив контакти “з науковими колами Зах[ідньої] України в справі присилки до Києва різної літератури та матеріалів, яких нема на Україні, та займався розшуком книжних приватних збірок, що були в Києві і других місцях за час всесвітньої війни і невідомо куди поділись”³³. Друком з’явилися рецензії і ювілейна розвідка аспіранта з нагоди 100-річчя з дня народження галицького українського історика, громадського діяча й педагога, професора Львівського університету з 1873 р. І. Шараневича (1829—1901)³⁴.

У другому півріччі 1929 р. Павлик їздив у наукове відрядження до Москви і Ленінграда, де “ознайомився з науковими установами Союзу та використав архіви та бібліотеки Ленінграда” й водночас “підбирав бібліотеку в державнім книжк[овім] складі для Історичної секції ВУАН”. На 1929/30 академічний рік він, зокрема, планував “*виготовити основну працю “Українсько-польська угода і заснування радикальної партії в Галичині” та зачитати її деякі розділи та всю в скороченні на прилюднім засіданні кафедри*”; “*виклопотати командіровку до Львова та Відня для використання тих матеріалів, яких тут нема, для основної праці і які конче треба використати*”. Малося на увазі й “*продовжувати переписку з Н[ауковим] Т[овариством] ім. Шевченка, а особливо з його деякими членами, в справі літератури та матеріалів, що торкаються історії Західньої України*”, а також “*відшукати бібліотеку галичан, що була в Києві в часи війни та на початку революції на Богоутівській вул., та інші приватні збірки*”³⁵.

Суттєве значення для апробації тексту дисертації Остапа Павлика, що обговорювалася по розділах, мали контакти й жваві дискусії з безпосередніми учасниками галицьких подій 1890-х років. До таких в першу чергу належав, зрозуміло, керівник здобувача — М. С. Грушевський. 12 листопада 1929 р. на засіданні Історичного відділу Кафедри історії України аспірант виголосив доповідь “Економічне та соціальне становище Галичини в 70—80-х рр. XIX ст.” (перший розділ своєї дисертації)³⁶. Конспективний протокол засідання, перерахувавши учасників обговорення (15 осіб), лаконічно повідомляв: “*Вкінці на всі запитання і зауваження опонентів з приводу зачитаної доповіді автор подав свої міркування і відповіді*”³⁷.

Картину кафедрального зібрання 12 листопада 1929 р. доповнює відзив Грушевського на дисертацію О. Я. Павлика (серпень 1930 р.), де згадується, що в обговоренні взяв активну участь С. Г. Вітик (1875—1937), представник молодшої генерації галицьких радикалів, колишній секретар Русько-української радикальної партії. Окресливши торішню доповідь свого підопічного як вступ до “сього цікавого, переломового моменту в політичній життю Галичини: зав’язання радикальної партії і польсько-української угоди 1890 р.”, академік зауважував: “Сей перший огляд був зачеркнений дуже широко, і ясно виявив і добру волю автора — і обмеженість засобів, з котрими мусив він працювати. Сей огляд війшов до нинішньої праці в сильному скороченні вигляді. Завзята критика, котрою він був прийнятий в Катедрі при зачитанню (*в ній взяв участь присутній тоді С. Гн[атович] Вітик — сам учасник формації радикальної партії*), не збентежила автора в повній мірі, він взяв її на увагу і використав в дальшій роботі. Се ясно позначилося на двох частинах праці, зачитаних на протязі нинішнього академічного року, були зроблені вже значно краще, а в нинішнім обробленню можна бачити також значний поступ в аналізі матеріялу і його уязці” (виділення наше. — *Авт.*)³⁸.

Певне значення для апробації дисертації мало, очевидно, й спілкування Павлика зі своїм колегою-аспірантом і земляком Василем Косташуком, не лише колишнім членом Русько-української радикальної партії, але й людиною з оточення одного із засновників РУРП Северина Даниловича (про що нижче).

У той же самий час керівник кафедри історії України доручив своєму аспірантові опікуватися проходженням у друкарні харківського видавництва “Пролетар” рукопису впорядкованого К. Студинським збірника епістолярної спадщини “Галичина й Україна в листуванні 1862—1884 рр.” Займаючись підготовкою цього видання, Остап Якович мав можливість по-

знайомитися з унікальними документами і скористатися з них для власної дисертації. “Ведучи коректуру переписки, яку Ви видаєте, я дуже багато нахожу в цій переписці цікавого і дуже цінного взагалі, а для своєї праці зокрема”³⁹, — зауважує він у листі до К. Студинського від 28 лютого 1930 р. Лист Ф. Савченка до голови НТШ від 6 березня 1931 р. містить покликання на розповідь О. Павлика щодо високої оцінки видання його складачами — працівниками друкарні, що львівський академік мав сприйняти як одну з найвищих похвал: “Книга Ваша уже вийшла в світ. Маю ордер від ДВУ на 50 автор. примірників і сподіваюся за пару днів Вам її вислати. Оповідав Павлик, що метранпаж якось сказав йому про неї: “цікава книга, читається як роман, шкода, що не по-російськи написана, трудно читати”⁴⁰ (виділення наше. — *Авт.*). У датованому груднем 1930 р. “Передньому слові” до видання львівський учений висловлював подяку й “О. Павликові в Києві за переведення коректи і складення покажчика”⁴¹.

28 лютого 1930 р. у листі до Кирила Студинського О. Я. Павлик знову повертається до болючого для нього питання — відсутності в УСРР потрібних йому галицьких видань й необхідності їхнього “спровадження” до Києва: “Я знов таки до Вас з давнім проханням [...], а саме в справі літератури та матеріалів до “українсько-польської угоди”. Лихо заставляє. Нема джерел — хоч сядь та й плач. За соймові протоколи, та й взагалі за все, що Ви вистарались для Історичної секції, велика Вам дяка, а окремо від нас, які працюємо над історією Галичини, та й історія цього не забуде. Та вже вибачте нам, будь ласка, а ми знов-таки до Вас, або як зчаста писав Драгоманов в своїх листах — “паки і паки”, з проханням о ті ж джерела. Там десь вийшли “Спомини” О. Барвінського, за які Ви мені колись говорили, та за які і він сам згадував в ЛНВ за 1927 р. Чи не могли б Ви мені яким світом їх прислати? [...]. Я вже писав за це і д[окторові] Крип’якевичові, можливо, що він як допоможе, але, крім того, звертаюсь і до Вас. Та там, ще може дещо є про цю угоду, може яка переписка чи ще там що, щоби можна посписувати, чи як там, а переписувачеві заплатити за це за мій рахунок. Є якась книжка пок[ійного] А. Вахнянина — “Новий курс”, якої я не знаю, це теж, здається, про угоду⁴². Про угоду потрібна мені зараз література та матеріали, як то кажуть, до зарізу, а взяти нізвідкіль. От біда з тими кордонами. Сів би на потяг, та сам поїхав би та дістав, що треба, а тут тебе кордони не пускають, щоб їм всячина”⁴³.

Лист Осипа Павлика до голови НТШ від 24 березня 1930 р. цікавий знову ж таки змалюванням складних обставин наукової праці, що в них було поставлено “галичознавство” у советській Україні тих часів, до найголовніших з яких відносився брак відповідних джерел в УСРР. У документі йшлося: “Вельми Шановний Кирило Осипович! Споминів Ол. Барвінського в Істор[ичній] секції нема, а тому, як можна, то пришліть. Що до дальших, то треба було б таки поїхати до Львова. Шкода, що вони не вийшли⁴⁴. Мені найважливіше те, чи нема там якої переписки з приводу угоди 1890 р. [...]. Радикальної літератури у нас теж нема, і ми не знаємо навіть всіх учасників першого радикального з’їзду, не маємо його протоколів. Чи не заховався там де архів радикальної партії з 1840[-х] рр., може, там де і є протоколи нарад першого з’їзду та список всіх учасників? Коли б вони були, то можна б було кого попросити, щоби мені їх переписав, а я за роботу як-небудь заплатив би. Так само і що до листування з приводу угоди, якщо Б. Барвінський погодився б на це. Крім того, нема у нас ніяких відомостей про те, як розвивалися радикальні ідеї на селах. Але все це можна роздобути тільки поїхавши туди”⁴⁵.

Отже, адресант у черговий раз порушував питання про потребу свого наукового відрядження до Львова для роботи у тамтешніх архівах та книгозбірнях. Очевидно, позитивне вирішення цього питання аж ніяк не залежало від його львівського кореспондента. Розумів це й керівник аспіранта, який докладав відчайдушних зусиль, аби забезпечити своїм учням принаймні одне закордонне відрядження.

Ще 28 серпня 1925 р., накреслюючи “Операційний план на 1925/26 бюджетовий рік Катедри історії українського народу” та зв’язаних з нею 9 установ, М. С. Грушевський особливу увагу приділив Комісії Західної України, яка, на його думку, матиме “ударне значіння”. Академік наголошував, що для того, “щоб підняти її роботу, треба коштів для комплектування літератури, командировки до Галичини, організації роботи на місці”. У цьому ж документі планувалося на жовтень—грудень 1925 р. “командування одного співробітника від Комісії Західної України на два місяці до Галичини, щоб зав’язати зносини, закупити книжки, переважно з економіки і статистики Західної України, та роздати роботу, яка проводитиметься в Галичині тамошніми співробітниками, що їх список буде подано на затвердження Укрголовнауки”. Голова Історичної секції ВУАН був тоді ще настільки великим оптимістом, що 4 лютого 1925 р. навіть звернувся до уповноваженого Укрнауки у Києві з клопотанням про відрядження за кордон... академіка М. С. Грушевського — “для занять в архівах і бібліотеках Львова, Кракова, Варшави, Праги і Відня, по історії України 1650—1685, для IX т. Історії України, на 3 місяці, в осені 1925 р., на що потрібно було б коло 800 р.”.

Наразившись щодо себе персонально на владну неофіційну заборону виїздів за кордон (навіть тимчасових і з науковою метою), Грушевський з властивою йому наполегливістю продовжував “атакувати” НКО УСРР численними клопотаннями на закордонні відрядження для своїх підопічних.

У червні 1928 р. у “Звіті про роботу академічної Кафедри історії українського народу за 1927/1928 академічний рік” голова Історичної секції ВУАН виразно висловлює своє невдоволення обставинами дослідницької роботи: “Умови праці все ще зістаються дуже тяжкими. Засоби малі, зносини з заграничними науковими установами, користування з закордонних збірок, набування літератури, заграничні поїздки — утруднені до крайности. Організація роботи стрічається все ще з ріжними великими, часом непереборними труднощами”⁴⁶.

14 січня 1929 р. Кафедра історії України надіслала до київського представника Укрнауки заявку на черговий академічний рік на відрядження “для наукових студій в архівах таким особам, що подали до Катедри відповідні заяви”. У поданні згадувалося й прізвище О. Я. Павлика, який просив двомісячне відрядження до Львова⁴⁷. Однак це прохання залишилося “без наслідків”.

Коментуючи тодішнє погіршення фінансування наукових досліджень, у тому числі закордонних контактів історичних установ ВУАН, М. С. Грушевський у листі до К. Студинського (січень 1929 р.) нарікав: “Нелегко живеться, і нелегко працювати. Головний клопіт наш Ви знаєте — рестрикції валютів. Нема способу післати гроші. Написав нову слезницю наркомфінові, але не знаю, що буде. Всі наші зв’язки з Галичиною, пляни спільних праць розлітаються як дим!”⁴⁸.

Втім, Грушевський не був би Грушевським, якби обмежився у цій “рестрикційній” ситуації лише ламентациями своєму львівському приятелю й не турбував перманентними “слезницями” урядовий Харків. Своє невдоволення академік виніс й на шпальти редагованої ним “України”.

Так, наприклад, звітуючись про діяльність історичних установ ВУАН у 1928/29 господарському році, “хроніст”-анонім інформував читачів: “*Тими ж причинами неможливості відряджень за кордон, недостачі валюти для оплати закордонних доручень, гонорару за праці закордонних співробітників тощо, гальмується розвиток наукових зв’язків з західними українськими землями, так широко зачеркнений в попередніх роках, 1926—7. Тільки з нагоди ювілею акад. Студинського [...] удалося одному з членів Секції — Ф. Я. Савченкові в ролі її делегата відбути короткотермінову подорож до Львова [...]. Тим часом для наукових занять, і для культурного зв’язку, такі подорожі потрібні часто і систематично, і неможливість їх організувати являється дуже прикрим дефектом в роботі Секції*”⁴⁹ (виділення наше. — *Авт.*).

12 листопада 1929 р. Історичний відділ керуючого осередку Кафедри знову вирішив “клопотатись про закордонні відрядження: для П. В. Клименка, В. М. Косташука і О. Я. Павлика (останнім для виконання аспірантських праць)”. 15 листопада до уповноваженого Укрнауки у Києві був надісланий відповідний лист, в якому особливий наголос робився на нагальній потребі такого відрядження для О. Я. Павлика: “*Долучуючи при сім заяву О. Павлика, Катедра звертає увагу на те, що він закінчує свою працю для промоції на тему про польсько-українську угоду й заснування радикальної партії, для чого йому конче потрібно використати закордонні архіви*”⁵⁰. І це клопотання мало такий самий ефект, що й попереднє.

28 квітня 1930 р. М. С. Грушевський вкотре вже підписав звернення до київського уповноваженого Укрнауки НКО УСРР: “Науково-дослідча Катедра Історії України при ВУАН просить Вас клопотатися перед Укрнаукою, щоб в цьому році конче було видано закордонні командировки (до Галиччини) двом аспірантам Катедри *О. Я. Павликові і В. М. Косташукові*. Обидва вони родом з Галиччини, працюють над історією Галиччини ХІХ віку і конче потребують для закінчення своїх праць використати архіви та бібліотеки у Львові”⁵¹.

Очевидно, що більшовицька адміністрація не поспішала відряджати до II Річсполитої аспірантів Грушевського. До традиційних політичних міркувань вчасно долучилися й чергові “валютні труднощі”, внаслідок чого ні один, ні другий так і не потрапили до Східної Галичини у період своєї наукової підготовки.

У зв’язку з наближенням завершення терміну навчання Науково-дослідна кафедра історії України 10 червня 1930 р. видала О. Я. Павлику довідку-характеристику: “Пред’явник цього Остап Якович ПАВЛИК є дійсно аспірантом згаданої Катедри з 1927 р. За час свого перебування в Катедрі він зачитав на пленумах її два розділи своєї промоційної праці під назвою: “Українсько-польська угода і заснування радикальної партії 1890 р.”; 13 травня б. р. зачитав резюме всієї роботи, і керуючий Осередок Катедри, обговоривши його, предложив О. Я. Павликові передати до Катедри всю працю для прилюдної оборони на степінь наукового співробітника Катедри”⁵².

12 вересня 1930 р. секретар Кафедри історії України С. В. Глушко за кількома адресами розіслав наступне повідомлення: “В неділю 14 вересня о 7 годині ввечері відбудеться прилюдний захист промоційної праці (“УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА УГОДА І ЗАСНУВАННЯ РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ”) аспіранта О. Я. ПАВЛИКА для переходу його в наукові співробітники. В зв’язку з цим Катедра просить Вас вшанувати це засідання і прийняти участь в обговоренні праці”. Зацікавлені особи інформувалися, що “захист праці відбудеться в приміщенні Історичних Установ (вул. Короленка 35)”⁵³.

Науковий керівник Осипа Яковича — академік М. С. Грушевський — не був присутній на захисті свого учня, оскільки 20 серпня з родиною виїхав на відпочинок і лікування до Кисловодська, де перебував до 23—24 вересня⁵⁴. Очевидно, напередодні від'їзду Михайло Сергійович підготував відзив на дослідження О. Я. Павлика, який становить значний інтерес не лише з огляду на атестацію маститим ученим дисертації свого підопічного, але й з точки зору характеристики умов підготовки й апробації дослідження, кола джерел, що ними скористався/не скористався здобувач.

Грушевський не може відмовитися від того, аби зайвий раз не наголосити на важливості й нагальній потребі вивчення галицької історичної тематики в умовах УСРР і, зокрема, в рамках ВУАН: “Праця аспіранта О. Я. Павлика — се перша праця з історії Галиччини, написана в Радянській Україні, хоч як відчувається потреба в монографіях з історії Галиччини, особливо новіших часів, і, власне, на Радянській Україні скорше можна було б сподіватися появи таких праць, які могли б дати широкий образ галицького життя: його економічних і соціальних підоснов і тої культурної та національної побудови, що на них наверстовувалася і в залежності від них змінялася, — одначе цілий ряд перешкод стають на дорозі таких плянів”⁵⁵.

Керівник Історичної секції ВУАН приділив у своєму відзиві належну увагу й специфічним проблемам джерельної бази рецензованого дослідження: “Бібліотеки Радянської України і всього союзу не посідають скільки-небудь повних колекцій потрібної літератури, періодик галицьких і загальноавстрійських, що відбивали в собі се життя. Весь архівний матеріал офіційний і приватний лежить за кордоном, і доступ до нього радянським громадянам незвичайно утруднений. На місцях же, в Галиччині, так само на Буковині і Закарпаттю, несприятливі обставини нинішньої окупації не дають відповідних умов для розроблення таких соціально-політичних тем: і офіційна цензура, і всякі внутрішні причини стають на перешкоді об'єктивному розробленню і методологічно-правильному трактуванню їх. Тому тутешній дослідник, що береться до сих тем, майже не має помочи в новішій літературі. Йому приходится звертатися до старого часописного матеріалу; навіть мемуаристика, видання листування, сливе не стають йому до помочи. Все се треба мати на увазі, щоб правильно оцінити досягнення, які робляться на сім полі, в сім і отсю працю, про яку я веду мову”⁵⁶.

І далі академік подавав своє бачення ситуації з владною відмовою його аспірантові у закордонному науковому відрядженні, наводячи поважну аргументацію щодо konieczності такої поїздки й принагідно відповідаючи на непереконливі резони бюрократів від науки: “Автор кілька разів здіймав клопотання, щоб йому дано наукове відрядження за кордон, головню до Галиччини, Катедра підтримувала сі клопотання, в інтересах праці, але вони лишались без успіху. Мотивом було між іншим таке міркування, що однаково польські установи ледви чи допустять до користування архівним матеріалом для таких актуальних, ще не пережитих подій”. Проте М. С. Грушевський аж ніяк не вважав такі аргументи переконливими для відмови у наданні закордонного наукового відрядження: “Одначе треба мати на увазі, що авторові було б незвичайно важно використати літературу, часописи, далі — архіви українських установ, приватні збірки, пошукати матеріалів, листів і архиварій ще живих або недавно померших учасників подій 1880—1890[-х] років, а офіційний матеріал знайшовся б і за Польщею, особливо в Відні. Наукове відрядження для сього зістається пильною потребою і тепер — для остаточного оброблення праці. Важно, щоб

вона вийшла друком і то як найскорше, з огляду на вагу й актуальний інтерес теми, і вийшла в можливо задовільнім вигляді”⁵⁷.

Досвідчене око академіка, зрозуміло, без труднощів розгледіло у дослідженні Павлика й непоодинокі недоліки, викликані у першу чергу браком необхідних джерел, що, знову ж таки, пов’язувалося з ненаданням здобувачеві НКО УСРР принаймні одного закордонного відрядження. Так, Грушевський закидав своєму підопічному зайву багатослівність у висвітленні вже непогано досліджених питань і натомість — надмірну лаконічність там, де потрібно було докладно з’ясовувати подробиці: “Можливо, тим хотів він надолжити прогалини в інших пунктах, викликані нестачею матеріалу; але результат відворотний: зайва многословність там, де її не треба, тим прикріше дає відчувати нестачу відомостей там, де їх треба. Особливо відчувається порожнеча в моменті, що в теперішній формулюванні заголовку і в нинішній пляні праці підкреснено як головний і ударний: *заснування* радикальної партії. Якраз про самий момент *заснування* автор не міг роздобути майже ніякого матеріалу, і тому при нинішнім стані його відомостей працю може правильніше було б назвати: галицько-український радикалізм і польсько-українська угода”⁵⁸.

Попри усі зазначені науковим керівником недоліки праці, загальна оцінка Грушевського була позитивна: “За всім тим я вважаю, що і на підставі теперішньої редакції праці аспіранта О. Я. Павлик повинен бути признаним за гідного звання наукового співробітника. Він пильно і старанно попрацював над темою, не тільки незвичайно актуальною і цікавою, але складною і великою до всебічного з’ясування. Пильно згромадив можливу літературу і совісно старався розбиратися в матеріалі, критично його оцінити і з’ясувати. Вже те, що він дав тепер, має вагність і буде помітною вкладкою в небогату літературу Галиччини XIX віку. Належить всяко підтримати її автора в розпочатій роботі і дати йому змогу віддати нинішню працю до друку в можливо викінченій формі. Промоція і зарахування в наукові співробітники буде найбільше реальною підтримкою, яку може йому дати Катедра. Її нинішня робота дає для цього підставу”⁵⁹.

15 вересня 1930 р. Кафедра історії України повідомляла Укрнауку та її київського представника, що напередодні, 14 вересня, “при великій зборі людей” відбувся успішний захист кваліфікаційної праці О. Я. Павлика, й зверталася з клопотанням щодо промоції аспіранта, оскільки кафедра вважає його “вповні гідним ступеня наукового співробітника”⁶⁰.

Того ж дня, 15 вересня, Ф. Савченко листовно інформував К. Студинського: “Вчора у вечері відбулося засідання, на якому Павлик оборонив свою роботу про “польсько-укр[аїнську] угоду й заснування радик[альної] партії”. Відповідав на зауваження добре, особливо проти Заклинського. Помічалася велика прогалина в тому, що в роботі нема жодних матеріалів про Антоневича — холуя”⁶¹. У цьому ж листі міститься лаконічна згадка: “Сьогодні катедра наша зліквідована, аспіранти-історики передані до акад. Багалія”.

12 листопада 1930 р. за підписом заступника наркома освіти УСРР Є. Гірчака Остапу Павлику було видано “Свідоцтво” про те, що на підставі постанови Укрнауки НКО упродовж трьох років він проходив аспірантський стаж в Науково-дослідній кафедрі історії України у Києві. Документ стверджував: “Під час проходження аспірантського стажу гр. ПАВЛИК О. Я. виконав належну теоретичну, практичну й педагогічну наукову підготовку в своїй спеціальності та оборонив промову на тему: “УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА УГОДА І ЗАСНУВАННЯ РАДИ-

КАЛЬНОЇ ПАРТІЇ В ГАЛИЧИНІ”. На підставі чого Укрнаука визнає гр. ПАВЛИКА О. Я. науковим співробітником з 14 вересня 1930 р., прот. № 54 від 24 вересня 30 р.”⁶².

За драматичних обставин осені 1930 р., перманентних “чисток” і реорганізацій академічних установ, спостерігається певне відчуження між Грушевським і його колишнім аспірантом. На початку грудня Ф. Я. Савченко повідомляв К. Студинському, що у ВУАН відбувся конкурс на заміщення вільних після “чистки” посад, одну з яких здобув О. Я. Павлик, “що незабаром, мабуть, обміняється, щоб працювати в Комісії Західної України. Дружина його працює в бібліотеці. Мих[айло] Серг[ійович] недоволенний, що до Київської комісії не обрали його кандидата — Гавриленка, але Павлик у цьому найменше винний” (виділення наше. — *Авт.*). 4 січня 1931 р. той же кореспондент інформував голову НТШ: “До нашої Комісії Зах[ідньої] Укр[аїни] призначено штатними Павлика й Козориса. Так що тепер будемо втрюх. Здається, що в нашій “директорії” намічають із комісії історії перетворити її на комплексну, взагалі на культурно-гром[адську]. Не знаю, чи не готується за цим якогось сюрприза й для мене...”⁶³

Отже, після ліквідації Кафедри історії України М. С. Грушевського О. Я. Павлик залишився працювати науковим співробітником у Комісії історії Західної України при академічній кафедрі історії України доби торговельного капіталу й на початку 1932 р. був навіть визнаний ударником. Тема його наукової роботи зазнала примусової “марксизації”, себто набула вульгарно-соціологічного забарвлення — “Угодовська політика західноукраїнської буржуазії як засіб для придушення пролетарських та селянських мас”. Відповідно змінилася й тематика його доповідей у ВУАН⁶⁴.

20 серпня 1931 р., очевидно, у зв’язку з арештами у “справі” “Українського національного центру” О. Я. Павлик був ув’язнений і чотири місяці провів за ґратами, але був звільнений за браком доказів⁶⁵.

З організації 1 лютого 1934 р. Історично-археографічного інституту Остап Якович посів у ньому посаду наукового співробітника й продовжував досліджувати “промисловість і пролетаріат на Західній Україні за доби імперіалізму”, отримавши одночасно з цим й додаткове навантаження — вивчати “промисловість і пролетаріат Сталінщини до 1886 р.”⁶⁶.

Але попри усі зусилля пристосуватися до нових умов праці й перманентні заперечення власної приналежності до “школи буржуазних істориків” М. С. Грушевського (зрозуміло, що такому “перевихованню” посприяло ГПУ), О. Я. Павлик став об’єктом голобельної критики під час численних “чисток” академічних установ 1932—1934 рр. У відповідних матеріалах перевірок та звітній документації вживається щодо нього усталена характеристика — “нацдемівець”. Наприклад, “Звіт про роботу Другого, Соціально-економічного відділу ВУАН за 1933 р.” так атестує Остапа Яковича: “Займався темою “Угодовська політика зах[ідньої]-укр[аїнської] буржуазії як засіб для придушення пролетарських та селянських мас”. Подав низької якості продукцію, яка свідчить, що Павлик до науки непридатний”⁶⁷.

Під час “чистки” Історично-археографічного інституту у березні 1934 р. наукового співробітника О. Я. Павлика, який, мовляв, не лише вийшов зі школи Грушевського і “не позбавився ще нацдемівщини”, але й “як балласт, що до наукової роботи непридатний”, було звільнено з посади. Відтоді історик працював викладачем у київських вищих та середніх навчальних закладах⁶⁸.

У вересні 1934 р. Остап Якович зробив ще одну спробу відвідати П Річпосполиту — цього разу на прохання батька: майже одночасно тяжко

захворіли мати й брат Семен Якович. Польське консульство у Києві в особі віце-консула П. Курніцького (P. Kurnicki) поставилося із зрозумінням до клопотання О. Павлика й погодилося видати в'їзну візу. Натомість іноземний відділ Київського облвиконкому, не подавши мотивів, відмовив прохачеві у закордонному паспорті, й відвідини родичів у Галичині не відбулися. Невдовзі і мати, і брат Остапа Яковича відійшли у Вічність.

14 червня 1937 р. учителя української мови середньої школи № 139 м. Києва О. Я. Павлика заарештували вдруge. “Компетентні органи” інкримінували йому керівництво “антирадянською організацією” київських галичан. Мовляв, він та його “спільники” — бухгалтери М. В. Барон, І. О. Туркевич й Я. І. Вусович — мали на меті “повалити радянську владу у момент оголошення війни Німеччини і Польщі проти СРСР для встановлення Самостійної Соборної української буржуазно-демократичної республіки під протекторатом Польщі і Німеччини”. У цій банальній, як на ті часи, “справі”, була важлива особливість — Остап Якович *сто одинадцять днів* вперто відкидав інкриміновані йому “злочини”. Така “затятість” дорогого коштувала у той “скорострільний” рік, коли катування в'язнів не лише було звичною практикою, але й заохочувалося злочинним керівництвом держави. Усіх оскаржених 28 жовтня засудили до страти. 5 листопада 1937 р. о 24 годині Остап Павлик був убитий російською комуністичною владою у передмісті столиці УРСР — Биківні⁶⁹.

Цілком зрілою людиною прийшов до аспірантури Кафедри історії України М. С. Грушевського й В. М. Косташук.

Народився Василь Миколайович Косташук 4 жовтня 1885 р. у с. Тулова у Східній Галичині (нині — Снятинського району Івано-Франківської обл.). Закінчив гімназію у Заліщиках та історико-філологічний відділ філософічного факультету Чернівецького університету (1912). Студентом вступив до Української радикальної партії. Працював учителем у Городенківській українській приватній гімназії, директором якої був А. В. Крушельницький. З початком Першої світової війни був мобілізований до австрійського війська як офіцер резерву й у серпні 1914 р., у боях у районі Галича — Рогатина, був поранений і потрапив до російського полону. Утримувався в таборах у Курській та Пензенській губерніях.

У листівці Косташука від 7 (20) листопада 1916 р. з м. Наровчат Пензенської губ. (нині — село тієї ж губернії РФ) у Ряшів до одного з чільних діячів Русько-української радикальної партії, адвоката Северина Даниловича (1861—1942), з яким бранця, ймовірно, пов'язували родинні зв'язки, повідомлялося: “Я знову змінив місце [...]. Тут нас є багато, укр[аїнц]ів. Життя можливе, надії на скорий кінець нема. Як то буде в авт[о]номіч[ній] Галичині? Доборолось ми до самого краю!!”. Інша поштова картка (23 листопада / 6 грудня / 1916 р.) передає настрої та деталі побуту адресанта: “Знайте це, що я все про Вас думаю і болію за Вами — і жду хвили, коли би міг з Вами побачитись [...]. Мене вже місяць тому перевели з другими до нового місточка. Тут мені краще, як було там — маю кімнату з трьома укр[аїнц]ями. Один з них є з Комарна [...]. Вчуся по-французьки — та читаю наші видання. Коби ця картка до Вас дійшла, Пані Добродійці цілую руки — Вам кланяюсь [...]. *Ваш Василь*”⁷⁰.

Дещо оптимістичніша листівка полоненого старшини до того ж адресата від 12 (25) січня 1917 р.: “Коло мене все по давньому — зачав вчитись англійської мови — а в більшій мірі нудьгую — та жду тої хвили, коли на землю прийде Мир. Всіх Вас цілую. *Ваш Василь*”⁷¹.

Вивчення іноземних мов як розумова гімнастика була для бранця чи не найкращими ліками на ту хворобу, що звалася інтелектуальною дегра-

дацією, зумовленою полоном й тривалою відірваністю від звичної праці інтелігента. Неприхильні обставини інтелектуального дискомфорту полонених влучно змальовані у листі іншого старшини, Івана Заваликута від 2 (15) травня 1917 р.: “Каждий з нас чує на собі самім як з дня на день на умі тупіє і забуває назвища людей, з котрими літами перед війною жив або працював разом”.

Очевидно, що Василь Косташук все ж таки не належав до тих, хто за згаданих прикрих умов несамохіть починав забувати імена рідних чи знайомих. Так, його звернення до Антона Крушельницького від 1 (14) лютого 1917 р. сповнене суму, співчуття і водночас поваги до старшого колеги-педагога, який й у важких воєнних обставинах сумлінно виконував свої громадські обов’язки: “Високошановний Пане Директор! Ї не видно кінця. Вже так надоїло сидіти в неволі: третій рік відрізаний від всякого життя. Роздумую над тим, як то Ви там видержуєте ці тяжкі часи та ще робите велике діло. Подивляю Вашу енергію. Вчора я дістав дві картці з Відня, одну — від Стефаника, а другу — від Міськевича. Жиють у Відни, а Стефанік журиться своїми дітьми. Мені казали, що Галушинський є в полоні в Семипалатинській області недалеко Гімаляїв. До мене писав проф. Колоніцький, він є також в неволі вже довший час, є і Фроляк Базьо. Не знаю, кому ліпше, чи тим, що борються за життя, чи тим, що томляться в полоні [...]. Звідки Ви берете гроші, щоб пенсію платити професорам? Пані Добродійці мій поклін низький — Вас з дітьми щиро здоровлю. *Ваш Василь Косташук*” ⁷².

У липні 1917 р., після звільнення з полону, В. М. Косташук прибув до Києва, де до жовтня того ж року працював вихователем у дитячому приютку у Пущі-Водиці.

18 вересня 1917 р., перебуваючи в жорстокій матеріальній скруті, “учитель при діточих приютах в Пущі-Водиці” Василь Косташук звернувся до Комітету допомоги українцям-виселенцям при Українській Центральній Раді (ця харитативна інституція опікувалася й галичанами-бранцями): “*Прошу уділити мені з Ваших фондів позичку в сумі двісті (200) карбованців. Я военнополонений офіцер, визволений з полону на поруки, нахожджусь тепер в прикрих материяльних обставинах і тому позичка мені необхідна*”. Як і годиться, клопотання засвідчувала рекомендація особи, яка не лише знала петента, але й сама була авторитетною в українських колах й відомою урядовцям Центральної Ради. У даному разі зробив це доктор Євген Грицак (1890—1944), один з галицьких закладників, вивезених російським військом на Схід, на той час співробітник Термінологічної комісії УАН, викладач української гімназії Кирило-Мефодіївського братства та Архітектурного інституту у Києві: “Учитель приватної гим[назії] в Городенці — лично знає его др. Грицак” ⁷³. Позику було виплачено 9 жовтня 1917 р., а повернуто її 24 липня наступного року.

Згодом (до жовтня 1923 р.) В. Косташук учителював у Борисполі в українській гімназії, агротехнікумі і трудовій школі, якою завідував у 1921—1923 рр., викладав історію України. У жовтні 1923 р. він повернувся до педагогічної праці у Києві, читав суспільствознавство у 104-й трудовій школі та (з 1924 р.) 57-й трудшколі ім. І. Франка й одночасно був лектором польської мови у Науково-дослідній кафедрі марксизму-ленінізму ⁷⁴.

Зацікавлення науковою працею у Василя Миколайовича виникло, очевидно, ще у студентські роки, але реалізовуватися цей потяг (внаслідок вищенаведених життєвих обставин) став лише на початку 1920-х років. Саме тоді В. М. Косташук починає активно співпрацювати з Історико-економічним семінаром при спілці “Робос”, де робить доповідь “По-

ложення селян на Правобережжі в XVIII ст.” (1924); Комісією методики суспільствознавства Науково-педагогічного товариства при ВУАН; Етнографічним товариством у Києві, де виступив з повідомленням “Парубоцька громада в Тулові на Покуття” (1926) ⁷⁵. Та й більшість тогочасних публічних викладів Василя Миколайовича також так чи інакше пов’язані з історичною тематикою: “Історична Польща і Україна” (1920); “Шевченко — революціонер” (1921); “Велика французька революція”, “Селянська війна в Німеччині 1525 р.” (обидві лекції — 1922 р.); тощо ⁷⁶.

У вересні 1926 р. В. М. Косташук робить спробу вступити до аспірантури Науково-дослідної кафедри історії України академіка М. С. Грушевського. Абітурієнт виконав письмову роботу “Організація ремісників на Україні” й зібрав інші потрібні документи. На його життєписі, датованому 13 вересня, власноручна рекомендація авторитетного у партійних колах земляка-галичанина, також випускника Чернівецького університету (фізико-математичного факультету), у той час голови Секції наукових робітників київської окружної філії Спілки “Робос” М. Л. Барана: “*Знаю тов. Василя Косташука особисто й дійсність наведених відомостів у його curriculum vitae підтверджую. Разом з цим підтримую його заяву на аспірантуру при Катедрі історії [...]. М. Баран. Київ, 14/IX 1926*” ⁷⁷.

Спроба вступу до аспірантури при кафедрі Грушевського восени 1926 р. була не зовсім вдалою для Василя Косташука. Чи не завинила тут не така вже й вартісна в очах академіка підтримка комуніста М. Л. Барана?

Втім, саме з цього часу й розпочалося власне співробітництво В. М. Косташука з історичними установами М. С. Грушевського. Як і його земляк О. Я. Павлик, Косташук на два роки перейшов до категорії кандидата на аспіранта кафедри, виконуючи окремі доручення її керівника. Так, зокрема, деякі цікаві документи були виявлені ним серед архівних матеріалів Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка, в результаті чого вже наприкінці 1927 р. на шпальтах часопису “Україна” з’явилася невеличка розвідка Василя Миколайовича ⁷⁸.

Зауважимо, що на Кафедрі історії України Грушевського зарахування до аспірантури не було формальним актом. До подання до Укрнауки тієї чи іншої кандидатури на офіційне затвердження аспірантом претенденту необхідно було зарекомендувати себе здатним до наукової й викладацької діяльності під час річної/дворічної роботи (стажування) на кафедрі як “кандидата в аспіранти”. За цей час відбувалася перевірка знань з історичної літератури, “здібності до наукового мислення”, претендент мав розробити певну, апробовану кафедрою тему й підготувати відповідний реферат. Така довготривала перевірка знань і здібностей кандидата унеможлилювала (або принаймні істотно ускладнювала) потрапляння до аспірантури випадкових осіб й, очевидно, мала суттєві переваги перед нині діючою системою набору до аспірантури ⁷⁹. Відтак цим звичним шляхом прямував і Василь Косташук.

7 червня 1927 р. в Історичній секції ВУАН відбулося чергове зібрання, учасники якого звернулися з привітанням до своїх галицьких колег: “Ми, зібрані на зборах Комісії дослідження історії Західної України Історичної секції Української Академії наук [...], вислухавши повідомлення про з’їзд природників і медиків Західної України [...], в почуттю братської єдності нашого єдиного і нерозривного національного життя, засилаємо наш щирий привіт і поздоровлення всім Вам, науковим і культурним робітникам Західної України, зібраним на З’їзді її природників і лікарів. Ми бажаємо якнайкращих успіхів Вашій науковій праці і Вашого наукового осередка, коло котрого Ви гуртуєтесь — нашої старшої, хоч і безтитульної Захід-

ньо-Української Академії наук (НТШ. — *Авт.*), — другої в ранзі, але старшої віком і заслугами”. Одностайні у своїй соборницькій ідеології, київські гуманітарії наголошували: “Ніякі політичні межі, котрими покраяно українську землю, не можуть порушити спільности нашого життя і праці, і ми, громадяне Української Республіки, переживаємо разом з Вами всі Ваші болі, турботні надії”⁸⁰. Серед осіб, які підписали ці звернення, й обидва київських галичанина — кандидати на аспірантів Кафедри історії України — О. Павлик та В. Косташук.

27 листопада 1927 р. В. М. Косташук взяв участь в урочистому засіданні Комісії Західної України Історичної секції ВУАН з нагоди 40-ліття літературної творчості Ольги Кобилянської, виголосивши доповідь “Буковина від 1848 р. до 1914 р.”. Промовець дав у ній стислий огляд громадського й культурного життя регіону другої половини ХІХ — початку ХХ ст., висвітливши докладніше гуцульське повстання під проводом Л. Кобилиці 1848 р. й складну національну боротьбу, що її вели місцеві румуни, німці й поляки проти українців за австрійських конституційних часів, подавши таким чином тло, на якому відбувалася літературна творчість ювілянтки. 11 грудня того ж року за дорученням Комісії Західної України Василь Косташук прочитав доповідь про О. Кобилянську у Києві, на Куренівці, у районній читальні для робітництва (цією бібліотекою опікувалася Кафедра історії України М. С. Грушевського)⁸¹.

7 лютого 1928 р. В. М. Косташук виступив на пленумі Науково-дослідної кафедри історії України з доповіддю “Буковина за австрійських часів (огляд громадського й культурного життя)”⁸².

Зацікавлене й досить гостре обговорення доповіді відбулося, згідно з кафедральною традицією, за участю провідних науковців⁸³. У дискусії взяли участь професори О. Ю. Гермайзе, О. С. Грушевський, В. І. Шербина, М. С. Грушевський, а також М. М. Ткаченко, П. В. Клименко й земляк доповідача — аспірант О. Я. Павлик.

У своєму виступі в обговоренні акад. Грушевський наголосив, що доповідачеві рекомендувалося обмежитися хронологічними рамками 1848—1914 рр., “поглибити й поширити економічну частину праці, не опускаючи, розуміється, і інших моментів з соціального й культурно-національного і політичного життя Буковини”. Натомість автор розширив межі своєї праці на попередні роки (1774—1848), чим ускладнив своє завдання й “зробив її більш поверховою, ніж вона була в першій редакції, замість того, щоб її поглибити”. У прикінцевому слові доповідач погодився з опонентами, що тема справді охоплює великий проміжок часу, тому й окремі моменти дещо “стушовуються, хоч автор завжди мав їх на увазі”. Втім, на його думку, 1848 р. не був власне переломним для Буковини, тому слід було “заглибитись далі, тим більше, що для цього був і відповідний матеріал”. Наостанок кандидат в аспіранти зауважив, що усі висловлені зауваження враховуватиме у подальшій своїй роботі⁸⁴.

Керуючий осередок Кафедри історії України 14 лютого 1928 р. обговорив доповідь В. М. Косташука про Буковину, виголошену 7 лютого, визнав її “вдовольною” й доручив О. Ю. Гермайзе та М. С. Грушевському перевірити “підготовку в літературі” кандидата в аспіранти⁸⁵. 20 вересня 1928 р. колоквіумна комісія науково-дослідних кафедр історичного центру (акад. М. С. Грушевський, професори О. С. Грушевський та О. Ю. Гермайзе) заслухала тези письмової роботи Косташука “Організація ремісництва на Україні”, поставивши абітурієнту низку запитань. 5 жовтня 1928 р. та ж сама колоквіумна комісія підбила підсумки вступних випробувань до аспірантури, визначивши для кандидатів по історичному

відділу такий “порядок щодо їх підготованості”: Т. Гавриленко, В. Костащук, М. Скрипник, Л. Миловидов та П. Діхтяр. Того ж дня відбулося розпорядче засідання цієї ж комісії, під час якого були зачитані та затверджені протоколи іспитів й попередніх засідань та ухвалено надіслати усі матеріали київському уповноваженому Укрнауки ⁸⁶.

Отже, Василь Миколайович Костащук на вступних випробуваннях показав цілком пристойні знання, витримавши їх з другим результатом, і невдовзі був затверджений аспірантом Кафедри історії України у Києві. Науковий керівник акад. М. С. Грушевський запропонував йому темою дисертації — “Революція 1848 р. в Галичині і часи реакції (1848—1860)”.

5 березня 1929 р. у своєму листі керівник Історичної секції ВУАН інформував К. Студинського про розширення плацдарму вивчення західно-української історії на Кафедрі історії України: «Тепер уже два аспіранти мають теми з історії Галичини XIX віку, тішусь, що потроху закріплюється “Галичознавство”» ⁸⁷.

Втім, “галичознавство” у Києві закріплювалося спокволу, наштовхуючись на вже відомі труднощі, найголовнішими серед яких були брак фахової літератури й джерельної бази, а також ненадання НКО УСРР аспірантам Грушевського закордонних наукових відряджень.

17 жовтня 1929 р. Василь Костащук вже особисто звернувся до голови Наукового товариства ім. Шевченка з приватним проханням, пов’язаним з темою його промоційної праці: “Коли можна Вас просити, то я просив би поза чергою прислати Ів. Франка, *Панищина та її скасування 1848 р.* — навіть такої книжки в Києві тяжко знайти. З правдивим поважанням, В. Костащук, за секретаря Комісії Захід[ньої] України” ⁸⁸.

Оскільки з надсиланням цього видання голова НТШ зволікав (очевидно, з незалежних від нього причин), 16 січня 1930 р. В. М. Костащук, покликаючись на підтримку керівника Історичної секції ВУАН, адресувався з аналогічним клопотанням до І. Крип’якевича: “Вельмишановний Іване Петровичу! [...]. Для праці конче потрібно мені мати книжку І. Франко. *Панищина і її скасування в 1848 р.*, в Києві цієї книжки нема. В цій справі я вже писав до акад. Студинського, але книжка не швидко буде вислана. Тому я прошу Вас дуже, вишліть на короткий час під бандеролею цю книжку, яку обов’язуюся повернути, коли тільки використаю її. Мені швидко треба буде зачитувати доповідь, а без цієї праці соціально-економічного стану Галичини не напишеш. Остаюсь з поважанням, В. Костащук” ⁸⁹.

24 квітня 1930 р. Федір Савченко у листі до Кирила Студинського, серед інших київських/харківських новин, згадує: “*Позавчора читав початок своєї роботи в катедрі аспірант Костащук про “економічний та соціальний стан Галичини в першій половині XIX в. і австр[ійський] абсолютизм”.* Було зроблено йому кілька серйозних зауважень, хоч він і мав виправдання, посилаючись на брак літератури. Мих[айло] Серг[ійович] закинув йому поль[сько]-австр[ійську] термінологію. Мова дійсно прихрмувала”.

Очевидно, це одна з останніх згадок про цього аспіранта академіка М. С. Грушевського. За наявними у нас відомостями, 10 листопада 1931 р. В. М. Костащук (ймовірно, внаслідок тяжкої хвороби), у сорокашестирічному віці, відійшов у Вічність ⁹⁰. Після небіжчика залишилася поважна книгозбірня з вартісними галицькими виданнями. Наприкінці 1933 р. Кафедра історії України доби торговельного капіталу через свого представника О. Я. Павлика домовилася з удовою В. М. Костащука щодо купівлі цієї бібліотеки, але чи відбулася реалізація цієї домовленості, невідомо ⁹¹.

За влучним висловом сучасного українського філософа С. Б. Кримського, сьогодні “ми будуємо не тільки майбутнє, ми будуємо й своє ми-

нуле, оцінюючи й актуалізуючи якісь його втрачені можливості”⁹². На наше переконання, відновлення втрачених/призабутих/викреслених силіміць сторінок національної історіографії має непересічне значення не лише для реконструкції об’єктивної історії вітчизняної історичної науки (що само по собі вже є самодостатнім вдячним завданням), але й у ширшому контексті сприятиме загальній дефрагментації української минувшини, її вивільненню з-під уламків колишньої імперської історіографії СРСР.

Канадський учений Богдан Клід зауважував 1996 р.: «На жаль, монографічного дослідження історії “нової ери” в українській історіографії поки що не існує, хоча значення цього компромісу для політичного та культурного розвитку українського життя в Галичині в 90-х роках було вагомим»⁹³. Цю лакуну у новітній національній історіографії заповнила нарешті 2000 р. монографія І. Чорновола “Польсько-українська угода 1890—1894 рр.” Втім, заради об’єктивності слід зауважити, що піонером у цій тематиці ще у 1927—1930 рр. виступив аспірант М. С. Грушевського О. Я. Павлик, дослідження якого “Українсько-польська угода і заснування радикальної партії в Галичині” було успішно захищене у вересні 1930 р. Ця праця мала певні недоліки і з відомих, незалежних від автора причин так і не була надрукована. Але тим не менше вона є історіографічною реальністю, про існування якої слід пам’ятати й сучасним історикам України.

Зрозуміло, що у цьому контексті певний інтерес становить й висвітлена нами сторінка з історії київського “галичознавства” 1920-х років, яка, очевидно, з огляду на подальшу еволюцію радянського режиму вже з перших кроків була приречена на невдачу й забуття. Та для історії важливо, що така спроба все ж таки відбулася...

¹ Докладніше див.: Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у радянській Україні (спроба реконструкції) // *Укр. іст. журн.* — 1996. — № 5. — С. 58—59.

² Див.: Білокінь С. Михайло Грушевський // *Літературна Україна*. — 1988. — 21 липня; *Грушевський М.* Спомини: Ч. I / Публ. С. Білоконя // *Київ*. — 1988. — №№ 9—12; Ч. II / Публ. С. Білоконя // *Київ*. — 1989. — №№ 8—11.

³ Див., напр.: Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934). — К., 1993. — С. 145—176 (розд. 8 — “Епілог долі Грушевських”); Білокінь С. І. Київська школа акад. М. С. Грушевського // *Укр. іст. журн.* — 1996. — № 5. — С. 106—131 [О. І. Баранович; М. М. Ткаченко]; 1999. — № 5. — С. 110—118 [М. М. Ткаченко]; 2000. — № 5. — С. 111—120 [С. В. Глушко]; Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // *Укр. іст. журн.* — 1996. — № 5. — С. 131—149; та ін.

⁴ Юркова О. В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924—1930 рр.). — К., 1999. — С. 172.

⁵ Відділ рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 37, № 208, арк. 4. Лист опублікований у кн.: Матвєєва Л. В., Циганкова Е. Г. А. Ю. Кримський — неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук: Вибр. листування. — К., 1997. — С. 94—96.

⁶ *Грушевський М.* Спомини / Публ. С. Білоконя // *Київ*. — 1989. — № 11. — С. 115.

⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5607, арк. 10—11.

⁸ Там само, арк. 10 зв.

⁹ Там само, арк. 9.

¹⁰ Там само, арк. 5.

На засіданні Кафедри історії України 16 червня 1927 р. розглядалося питання “про представлення на аспірантів” двох претендентів — В. С. Денисенка (1896—1964) та О. Я. Павлика, які “більш як два роки виповняли вимоги для вступу на аспірантів, працюють при Катедрі і в достатній мірі виявили себе здібними до науково-дослідної роботи”. Вирішили представити обидві кандидатури на затвердження Укрнауки НКО УСРР (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5607, арк. 8).

¹¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5607, арк. 5.

¹² Там само, арк. 7.

¹³ НА ІУ НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 14, арк. 13 зв.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 5607, арк. 4.

Того ж дня, 6 вересня 1927 р., Кафедра історії України направила таке повідомлення до київського Польського педтехнікуму ім. Ф. Кона, в якому викладав Павлик: “Науково-дослідча кафедра історії України цим свідчить, що Павлик Остап Яковович з 1925 р. приймає участь в працях Катедри, склав відповідний кольоквіум з літератури і зачитав в Катедрі кандидатську працю. 16 червня 1927 р. Катедра ухвалила просити Укрнауку затвердити його її аспірантом” (НА ПУ НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 6, арк. 63).

¹⁵ Серед сучасної вітчизняної історіографії проблеми див., напр.: Грицак Я. “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини // *Записки НТШ*. — Т. ССХХІІ: Праці історико-філософської секції. — Л., 1991. — С. 71—110; Чорновол І. П. Польсько-українська угода 1890—1894 рр.: генеза, перебіг подій, наслідки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Л., 1995. — 22 с.; Аркуша О., Мудрий М. Суспільно-політична ситуація в Галичині напередодні приїзду М. Грушевського до Львова (кінець 80-х — початок 90-х років) // *Михайло Грушевський і Західна Україна*: Доп. і повідомл. наук. конф., м. Львів, 26—28 жовтня 1994 р. — Л., 1995. — С. 15—17; Аркуша О. Галицький Сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. — Л., 1996. — 173 с.; Клід Б. До історії “нової ери”: Непублікований лист Володимира Антоновича до Олександра Барвінського // *Україна модерна* / Ін-т іст. дослідж. Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка; Редкол.: Я. Грицак, М. Крикун. — Л., 1996. — Ч. 1. — С. 146—149; Чорновол І. П. Українсько-польські стосунки у 80-х роках ХІХ ст.: Початки “нової ери” // *Україна в минулому*. — К.; Л., 1996. — Вип. ІХ. — С. 103—117; Його ж. Nieznane dokumenty dotyczące ugody polsko-ukraińskiej w latach 1890—1894 // *Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu*. — Przemyśl, 1997. — № 3. — С. 79—80; Аркуша О. Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. ХІХ ст. // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Редкол.: Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. — Л., 1997. — Вип. 3/4. — С. 118—139; Мудрий М. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60—70-ті роки ХІХ ст.) // *Там само*. — С. 58—117; Чорновол І. Польські та українські політичні доктрини 70—90-х років ХІХ ст.: Порівняльний аналіз (Генеза співпраці польської націонал-демократії з українцями) // *Україна модерна*. — Л., 1999. — Ч. 2/3. — С. 103—121; Його ж. Умови польсько-української угоди 1890 р. // *Там само*. — С. 373—375; Його ж. Проголошення польсько-української угоди на форумі Галицького сейму 1890 р. та перші відгуки на неї // *Україна модерна*. — Л., 2000. — Ч. 4/5. — С. 148—162; Його ж. Польсько-українська угода 1890—1894 рр. — Л., 2000. — 247 с.; Сухий О. Еволюція національної програми Русько-української радикальної партії // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць / Редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. — Л., 2000. — Вип. 7: Зб. на пошану проф. Ю. Сливки. — С. 243—249; Янишин Б. І. Народовці на рубежі 70—80-х рр. ХІХ ст.: творення нової моделі політичної культури // *Укр. іст. журн.* — 2001. — № 6. — С. 86—100; та ін.

¹⁶ Вже згодом, відповідаючи на запитання слідчого, чому він обрав саме таку тему дисертації і що мав на меті, “вивчаючи буржуазні партії”, О. Павлик 13 липня 1937 р. свідчив: “Цю тему дав мені як керівник кафедри Грушевський Михайло Сергійович, який заявив, що мені у подальшому доведеться працювати над Західною Україною, оскільки на кафедрі над історією Західної України ніхто не працює. Меті я ніякої не переслідував, коли писав і захищав дисертацію з питання буржуазних партій в Західній Україні”. Зауваження енкаведиста, що це неправда й, мовляв, “слідством цілком точно встановлено, що Ви, як націоналіст, самі взяли й написали антимарксистську роботу для дисертації”, не зустріло підтримки у його візаві (ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 63862, арк. 61 зв. — 62 зв.).

¹⁷ Див.: *Зашильняк Л. М.* Грушевський і Галичина: До приїзду до Львова 1894 р. // *Український історик*. — 1996. — № 1/4 (128/131). — С. 214.

М. Грушевський від 1891 р. ретельно готувався до поїздки у Львів для зайняття кафедри. Тоді ж розпочалося знайомство історика з галицькими обставинами. У колі О. Я. Кониського він мав змогу бути у курсі проблем суспільно-політичних стосунків краю, зокрема й дискусій щодо оцінки “новоєрівської” політики народовців, очолюваних О. Барвінським. Коли чільний діяч народовського табору Ю. Романчук наприкінці 1892 р. висловився проти продовження політики угоди з польськими правлячими колами Галичини, то кияни адресували йому листа, в якому застерігали від розриву з “новоєрівською” політикою, що принесла чимало користі українській справі. Лист написав особисто Грушевський. Він же був серед тридцяти осіб, які підписали цей документ (Див.: *Зашильняк Л.* Назв. праця. — С. 216).

¹⁸ *Барвінський О.* Заснування кафедри історії України в Львівському університеті // *ЗНТШ*. — Л., 1925. — Т. СХІІ—СХІІІ: Праці Фільологічної секції під ред. К. Студинського. — С. 1—18 (розд. паг.).

¹⁹ Грушевський М. [Рец. на:] *Ювілейний Збірник Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові в п'ятдесятіліття основання, 1873—1923. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. СХХVІІІ—СХL: Праці Історично-Філософічної секції під ред. І. Крип'якевича, ст. IV і 335; Т. СХLІ—СХLІІІ: Праці Фільологічної секції під ред. К. Студинського, ст. IV і 275, у Львові, 1925; Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за рр. 1923—1925, ч. 67/68, Львів, 1926, ст. 176 // Україна. — 1926. — Кн. 4 (18). — С. 155—159.*

²⁰ У рецензії Грушевського йшлося: “Нарешті хочу сказати кілька слів з приводу зовсім близьких часів — з приводу відомостей, поданих Ол. Барвінським про заснування катедри “історії всесвітньої історії з особливою увагою для історії Східньої Європи”, котру мені протягом 20 літ довелося займати в львівському університеті. Се цікавий причинок до “української політики” кінця ХІХ віку: поданий автором матеріал з свого листування з пок[ійним] Кониським і з своїх споминів відкриває рубчик тих малозвісних переговорів, які йшли між Львовом і Києвом і супроводили т. зв. “нову еру””.

Відавши належне цікавому мемуарному фрагментові, надалі академік подавав лише критичні зауваження: “Термінологія, котрої при тім вживає шан[овний] автор, може внести декі непорозуміння. Він говорить про київську “Громаду” з великої літери, котра, мовляв, дуже живо займалася сими галицько-українськими справами, й її іменем вів Кониський переговори з Антоновичем про те, щоб він зайняв ту проєктовану тоді катедру. Сю помилку досить часто повторюють тепер люди, які пишуть про українські відносини останньої чвертини ХІХ в. і мішають поняття “громади”, як громадянства взагалі [...], і “Громади” як організації. Київська “Громада”, або так звана “Стара Громада” [...], зовсім не грала ролі в переговорах, які описує автор, і спеціально дуже мало цікавилась згаданою катедрою; Кониський в тих роках стояв в ворожих відносинах до “Громади”, і відносини Антоновича до неї були теж холодні; уставленням порозуміння з австрійським урядом, що було завданням “нової ери” (і цілком несподівано для багатьох зійшло на порозуміння тільки з провідними шляхетськими кругами Галичини), цікавилась громада Українців польської культури, як Антонович, Рильський, Михальчук [...], з одної сторони, з другої — громадка українців, що скупчувалась коло Кониського і його свояка і нерозлучного приятеля Вовка-Карачевського; відомості, котрі має ш[ановний] автор про переговори, могли б кинути цікаве світло і на тодішні українські настрої, але їх не треба препарувати відповідно до термінології сучасного або недавно минулого. Я, напр., сильно сумніваюсь, щоб той гурток (автор знов називає його Громадою з великої літери) галицьких націоналістів австрофільського й клерикального ухилу, що брав участь в утворенні нового політичного курсу, міг бути названий “самостійницьким”, як його рекомендує читачеві автор” (виділення по тексту наше. — О. Р.) (Грушевський М. Назв. праця. — С. 158—159).

²¹ Грушевський М. Назв. праця. — С. 159.

²² Цит. за: Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич: За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів // *Український історик*. — 1991. — № 1/2 (108/109). — С. 35.

²³ НА ІУ НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 172, № 20 (особова справа О. Я. Павлика), арк. 39.

²⁴ Там само, арк. 39—39 зв.

²⁵ ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 362, арк. 12.

²⁶ Там само, арк. 12 зв.

²⁷ Додаток до листа О. Павлика від 12 грудня 1928 р. містив перелік такої, бажаної для адресанта, літератури (нумерація у квадратних дужках та доповнення бібліографічної інформації наше. — Авт.): “[1] *Дзвін* за 1878 р; [2] *Батьківщина* за всі роки; [3] *Громадський Друг* — весь; [4] *Друг* — “-”; [5] *Przegląd spoieczny* — весь до 1891 р.; [6] *Daszyński Ignacy. Pamiętniki*; [7] *Feldman [W.] Stronnictwa i programy polityczne [w Galicyi] 1848—[1]908* [Т. 1—2. Kraków, 1907]; [8] *Bujak [F.] Galicya* (2 томи) [Lwów, 1906—1910]; [9] *Podręcznik statystyczny Galicji* pod red. d-ra T. Piłata; [10] *М. Павлик*. Читальні; [11] *Kurjer Lwowski* — до 1891 р.; [12] *Szczepanowski. Nędza Galicyi*; [13] *S. Prawdzic. Krótki rys ruchu socjalistycznego we Lwowie w ost[atnim] 25-leciu*; [14] *Żegota. Krótka historia rozwoju partii soc[jalistycznej] w Galicji*. — Lwów, 1894; [15] *І. Франко*. М. Павлик. Замість ювілейної силуетки // ЛНВ. — 1905. — Т. 29. — Кн. 3; [16] *Ю. Бачинський*. Глюсси; [17] *Його ж* Україна irredenta; [18] *В. Будзиновський*. Аграрні відносини Галичини; [19] *С. Данилович*. Програма радикальної партії (з поясненням); [20] *Zyblikiewicz. Indemnizacja*; [21] *Orzechowski. Skorowidz Galicji i Bukowiny*; [22] *Oesterreichische Revue* — 1864; [23] *Statistische Monatschrift* — 1876—90; [24] *В. Навроцький*. Що нас коштувала індемнізація; [25] *М. Лаврівський*. Кілька слів на часі; [26] *Sumy Galicyjskie* — додаток до № 200 *Reformy*; [27] *Анатоль Вахнянин*. Новий курс; [28] *Життя і Слово* — все; [29] *Народ* — всі роки; [30] *Хлібороб* — “-”; [31] *Громадський Голос* — “-” (ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 362, арк. 13—13 зв.).

Позначки К. Студинського на спискові О. Павлика свідчать, що до Києва були надіслані №№ 6—7, 10, 12, 19, 27—31. Інша річ, що з цих поміток важко зрозуміти, коли саме ці видання були відправлені. Не викликає сумнівів, що пересилання літератури розтягнулося у часі. Так, 4 липня 1930 р. Остап Якович чергового разу звертався до голови НТШ з “великою прозьбою”: “Чи не можна там де дістати Ю. Бачинського *Україна irredenta*, та Фельдмана — *Stronnictwa i programy polityczne 1848—1908* (правильно: *1846—1906*. — *Авт.*)? Хоч би як-небудь позичково, на дуже короткий час. Тут, скільки я не шукав, скільки не питав, а все одно нігде не дістав. А ці книжки мені дуже потрібні”. Й у постскрипті лаконічне нагадування: “*Ще одно. Спомини Барвінського. У нас їх нема*”.

У листі до К. Студинського від 25 липня 1930 р. Павлик радів з того, що матиме невдовзі книги В. Фельдмана та Ю. Бачинського “*Україна irredenta*”, а також комплект органу Русько-української радикальної партії двотижневика “*Народ*”. Цікаво, що тим часом “*Народ*” вже встиг побувати у Харкові, у голови Правління ДВУ А. А. Річицького, який повернув його К. Студинському до Львова, оскільки запізно довідався, що мав би його передати до Історичної секції ВУАН. Отже, цей часопис вдруге мав бути відправлений до УСРР. Перший постскриптіум до листа від 25 липня 1930 р. містив чергове прохання: “Не знаєте, чи задержались де-небудь матеріали нарад першого з’їзду радикальної партії, цього з’їзду, на якому засновано радикальну партію? Чи немає де списку учасників цього з’їзду, або навіть протоколів? Чи не залишився де-небудь архів рад[икальної] партії? Чи нема там де програми дем[ократичної] Укр[аїнської] соц[іал]-дем[ократичної] партії 90[-х] років?” Другий постскриптіум до того ж листа повідомляв: ““*Народ*” вже в нас! Дуже і дуже я Вам вдячний! Я дуже ним радію, як дитина! Укр[аїна] irred[enta] і Feldmana ще нема» (*ЦДІА України у м. Львові*, ф. 362, оп. 1, спр. 362, арк. 17, 18 зв).

²⁸ *Листи М. Грушевського до К. Студинського (1894—1932 рр.)* / Упоряд. Г. Сварник. — Львів; Нью-Йорк, 1998. — С. 234.

²⁹ *ЦДІА України у м. Львові*, ф. 362, оп. 1, спр. 281, арк. 208.

³⁰ Докладніше про це див.: Рубльов О. Іван Петрович: До історії співпраці Івана Крип’якевича з установами ВУАН // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць / Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України; Редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. — Л., 2001. — Вип. 8: Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 748—764.

³¹ *НА ІУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 22, арк. 13.

³² Цит. за: Крип’якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип’якевич: За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. праць. — Вип. 8. — С. 365.

³³ *НА ІУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 3, арк. 82 зв.

³⁴ Див.: Павлик О. [Рец.:] *Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914*, з ілюстр., на підставі споминів і документів написав д-р Кость Левицький. — Л., 1926. Накладом власним з друкарні отців Василіян у Жовкві. — 2 томи, 736 с. // *Україна*. — 1929. — Січень—лютий. — Кн. 32. — С. 108—111; *Його ж.* Ізидор Шараневич і його історичне діло: 3 нагоди 100-ліття народження // *Україна*. — 1929. — Липень—серпень. — Кн. 35. — С. 114—120.

Публікація про І. Шараневича зайвий раз засвідчила інтерес до галицької тематики й самого наукового керівника аспіранта, оскільки у тексті принагідно згадувалося: “В. Б. Антонович був у живих зносинах з Шараневичем і правдоподібно міг з ним листуватись, чим цікавився також акад. М. С. Грушевський. Але проф. Ізидор Громницький, старший з родини пок. Шараневича, в листі до Мих. Сергієвича Грушевського від 14 березня 1929 р. повідомив, що листів не найшов і висловив здогад, що їх могли вивезти з Народного Дому, куди їх передала родина через проф. Свистуна, до Ростова під час відходу російських військ, а зараз вони правдоподібно у Варшаві. Можливо, що скоро вдасться знайти це листування, яке може роз’яснити ще не одне питання в зносинах Галичан з Наддніпрянцями” (Павлик О. Ізидор Шараневич і його історичне діло. — С. 119, прим. 1) (виділення наше. — *Авт.*).

³⁵ *НА ІУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 3, арк. 83.

³⁶ Дисертація О. Я. Павлика складалася з семи розділів: 1) “Економічний та соціальний стан Галичини в 70-х та 80-х рр. XIX ст.”; 2) “Політичні відносини в Галичині в другій половині XIX в. (70-ті та 80-ті рр.)”; 3) “Народовці і москвофіли в 70-х та 80-х рр.”; 4) “Галицько-українські взаємини в 70-х та 80-х рр.”; 5) “Зріст соціалістичної мисли в Галичині (Драгоманов, Подолинський, Терлецький, Павлик, Франко)”; 6) “Українсько-польська угода і участь в ній київських українців”; 7) “Заснування радикальної партії в Галичині”.

11 березня 1930 р. аспірант на пленумі Кафедри історії України зачитав сьомий розділ промоційної праці, а 13 травня того ж року на зібранні Історичного відділу кафедри виголосив резюме усієї дисертації.

- ³⁷ *НА ІУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 22, арк. 108.
- ³⁸ *Там само*, спр. 172, № 20, арк. 38—38 зв.
- ³⁹ *ЦДІА України у м. Львові*, ф. 362, оп. 1, спр. 362, арк. 15.
- ⁴⁰ *У півстолітніх змаганнях*: Вибр. листи до К. Студинського (1891—1941) / Упоряд.: О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. — К., 1993. — С. 612.
- ⁴¹ *Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862—1884 рр.*: Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. — Х.; К., 1931. — С. VI—VII.
- ⁴² Йдеться про надруковані у №№ 175—200 газети “Руслан” за 1908 р. «Матеріали до політики русинів від часу так званої “ нової ери ”» А. Вахнянина. Голова НТШ надіслав цю публікацію свого покійного тестя до Києва.
- ⁴³ *ЦДІА України у м. Львові*, ф. 362, оп. 1, спр. 362, арк. 14—15.
- ⁴⁴ Див. докладніше: *Чорновол І.* Неопублікована частина мемуарів Олександра Барвінського // *Україна в минулому*. — К.; Л., 1993. — Вип. IV. — С. 149—162.
- ⁴⁵ *У півстолітніх змаганнях*: Вибр. листи до К. Студинського. — С. 588.
- Цікаво, наскільки в іншій тональності витриманий лист до К. Студинського харківського кореспондента керівника НТШ — сановного голови Правління ДВУ Андрія Річицького, також певною мірою причетного до “галичознавства”. 27 березня 1930 р. Річицький повідомляв до Львова: “Комплети “Вольного Слова” за 1881 і 1883 р. одержав. Почав їх опрацьовувати. Ви пишете, що по використанні їх можна передати якійсь науковій установі УСРР. Якій саме? Я радив би, коли не Академії Наук, то Інституту Шевченка. “Товариша”, записки НТШ (т. 150) і листи Танякевича до Драгоманова, про які Ви пишете, ще не одержав [...]”. Комплети “Народу” прошу надсилати з 15 квітня в тимчасове користування” (*ЦДІА України у м. Львові*, ф. 362, оп. 1, спр. 58, арк. 34).
- ⁴⁶ *Історія Національної Академії наук України, 1924—1928*: Док. і матеріали / Упоряд.: В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський, Т. П. Папакіна та ін.; Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. — К., 1998. — С. 474.
- ⁴⁷ *НА ІУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 6, арк. 207.
- ⁴⁸ *Листи М. Грушевського до К. Студинського (1894—1932 рр.)*. — С. 234.
- ⁴⁹ *Хроніка*: Історична Секція Всеукраїнської Академії наук та зв'язані з нею історичні установи Академії в 1928/29 рр. // *Україна*. — 1929. — Липень—серпень. — Кн. 35. — С. 169.
- ⁵⁰ *НА ІУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 6, арк. 269.
- ⁵¹ *Там само*, арк. 330.
- ⁵² *Там само*, арк. 348.
- ⁵³ *Там само*, арк. 371.
- На адресованому Історико-Філологічному відділу ВУАН примірникові звернення — резолюція: “*М. М. Ткаченкові. Відділ уповноважує Вас бути представником Відділу на захисті промощ. праці тов. Павлика. Секретар М. Кульчицький. 13/IX.30*” (*НА ІУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 172, № 20, арк. 13).
- ⁵⁴ Див.: *Верстюк В.Ф., Пиріг Р. Я.* М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. — К., 1996. — С. 133—134; *Листи М. Грушевського до К. Студинського*. — С. 244—245.
- ⁵⁵ *НА ІУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 172, № 20, арк. 38.
- ⁵⁶ *Там само*.
- ⁵⁷ *Там само*, арк. 38 зв. — 39.
- ⁵⁸ *Там само*, арк. 39 зв. — 40.
- ⁵⁹ *Там само*, арк. 41—41 зв.
- ⁶⁰ *Там само*, арк. 35—36.
- ⁶¹ Йдеться про *Миколу Антоневи́ча* (1840—1919) — громадського діяча, педагога-історика, посла до галицького сейму у 1870-х рр., москвофіла. Про нього докладніше див.: *Чорновол І.* Забутий учитель І. Франка: Микола Антоневи́ч — професор і посол на Сейм // *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. — Вип. 2: *Видатні діячі Перемищини*: 36. наук. праць та матеріалів Міжнар. наук. конф., Перемишль, 14—15 листоп. 1998 р. / Під ред. С. Заброварного. — Перемишль; Львів, 2001. — С. 185—192.
- Ф. Савченко, очевидно, мав на увазі зокрема й те, що дисертант не використав книжок цього діяча москвофільського табору, а саме: *Антоневич Н.* Галицко-русская политика: Записки посла д-ра Ник. Антоневи́ча. — Львов, 1891; *Його ж.* Наше нынешнее положение: Эпизоды из новейшей истории. — Львов, 1907; *Часть II.* Эпизоды из новейшей нашей истории. — Львов, 1910.
- Втім, М. Антоневи́ч, попри зауваження Федора Савченка, все ж таки, принаймні конспективно, був присутнім у тексті дисертації О. Павлика. Інакше важко пояснити репліку М. С. Грушевського у відзиві: “*Ціком не підходить назва “чорносотенного дес-пота” на провінціального галицького політика Антоневи́ча на ст[ор]. 196*” (*НА ІУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 172, № 20, арк. 41).

- ⁶² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 63862, арк. 152 а.
- ⁶³ ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 379, арк. 136 зв.
- ⁶⁴ Упродовж 1929—1933 рр. О. Я. Павлик у різних академічних інституціях прочитав низку доповідей, зміна тематики яких у напрямку її поступової, так би мовити, “пролетаризації”, відображала динаміку змін політичної кон’юнктури, а саме: “До століття народження І. Шараневича (1829—1929)” (1929); “Економічне та соціальне становище Галичини в 70—80-х рр. XIX ст.” (1929); “Угода народовців з польською шляхтою в 1890 р.” (1930); “Зародження соціалістичних ідей у Східній Галичині і організація пролетаріату в другій половині XIX ст.” (1931); “Сучасні політичні партії на Західній Україні” (1931); “Промисловість і пролетаріат на Західній Україні за доби імперіялізму” (1932); “Сучасні українські буржуазні політичні партії на Західній Україні” (1932); “Робітництво і соціалізм в радикальному журналі “Народ” в 90-х рр.” (1932); “Західня Україна за доби імперіялізму в концепціях українських буржуазних істориків” (1933); “Промисловість Сталінщини до 1886 р.” (1933); “Револьюційна боротьба пролетаріату Сталінщини 70—80-х рр. XIX ст.” (1933); “Угодовська політика західньоукраїнської буржуазії як засіб для придушення пролетарських та селянських мас” (1933) (Див.: *Історія Національної Академії наук України, 1929—1933: Документи і матеріали*. — К., 1998. — С. 474).
- ⁶⁵ Юркова О. В. Назв. праця. — С. 343.
- ⁶⁶ Там само. — С. 249.
- ⁶⁷ *Історія Національної Академії наук України, 1929—1933*. — С. 305.
- ⁶⁸ Юркова О. В. Назв. праця. — С. 249.
- ⁶⁹ Там само. — С. 250; *Пам’ять Биківні: документи та матеріали* / Упоряд.: О. Г. Бажан та ін. — К., 2000. — С. 170.
- ⁷⁰ ЦДІА України у м. Львові, ф. 361, оп. 1, спр. 91, арк. 2 зв., 3 зв.
- ⁷¹ Там само, арк. 4 зв.
- ⁷² Там само, арк. 4.
- ⁷³ Див. докладніше: *Життєвий шлях проф. д-ра Євгена Грицака*. — Кліфтон, 1968. — 84 с.; *Гриньків К., Завадка Б.* Україніст Євген Грицак (30.І.1890—23.Х.1944) // *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. — Вип. 2: *Видатні діячі Перемищини*. — С. 212—220.
- ⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3688, арк. 4, 5—5 зв.
- ⁷⁵ Див.: *Костащук В.* Парубоцька громада в с. Тулові на Покуття в Галичині // *По-бут* (Київ). — 1929. — Ч. 4—5. — С. 21—25.
- ⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3688, арк. 5 зв.
- ⁷⁷ Там само, арк. 4.
- ⁷⁸ Див.: *Костащук В.* До замаху на пам’ятник Пушкіна в Харкові 1904 р. // *Україна*. — 1927. — Кн. 6 (25). — С. 127—128.
- ⁷⁹ Юркова О. В. Назв. праця. — С. 119—120.
- ⁸⁰ ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 61, арк. 1.
- ⁸¹ *Костащук В.* Сороклітній ювілей літературної творчості Ольги Кобилянської // *Україна*. — 1927. — Кн. 6 (25). — С. 206—207.
- ⁸² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3688, арк. 6.
- ⁸³ Жорсткий регулярні визначав, що для обговорення наукових праць аспірантів і кандидатів на аспірантів кафедра що два тижні, у визначений день, збирається у повному складі, у присутності кандидатів і осіб, допущених до занять: “Поставлена на порядок дня праця наперед розглядається керівником аспіранта чи кандидата і потім ставиться на обговорення; короткі тези автора виставляються наперед. По зачитанню праці, що має тривати не довше півтори години, дає її оцінку керівник, а потім беруть голос обов’язково всі члени Катедри і аспіранти, доповідач має останнє слово, потім голова Катедри робить підсумок” (Див.: *Науково-дослідча катедра історії України в Києві: Звідомлення про діяльність катедри в 1927/8 р.* // *Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві*. — [К.], 1929. — Т. 2: Виданий на пошану акад. М. С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. — С. VIII).
- ⁸⁴ *НА ІПУ НАН України*, ф. 1, оп. 3, спр. 170, № 16, арк. 4 зв. — 5 зв.
- ⁸⁵ Там само, арк. 7.
- ⁸⁶ Там само, арк. 73.
- ⁸⁷ ЦДІА України у м. Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 281, арк. 208.
- ⁸⁸ Там само, спр. 319, арк. 24.
- ⁸⁹ Цит. за: *Крип’якевич Р.* Михайло Грушевський та Іван Крип’якевич: За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: 36. наук. праць. — Вип. 8. — С. 366.
- ⁹⁰ Див., напр.: *Борці за возз’єднання: Біогр. довідник* / Редкол.: Ю. Ю. Сливка (керівник) та ін.; Упоряд. Ю. Ю. Сливка. — Л., 1989. — С. 156.

⁹¹ Юркова О. В. Назв. праця. — С. 239.

⁹² *Нація тоді стає нацією, коли етнос перетворюється на суб'єкт світової історії.* Дискусія “Дня” // *День*. — 2000. — № 228. — 12 грудня. — С. 5.

⁹³ *Клід Б.* До історії “нової ери”: Неопублікований лист В. Антоновича до О. Барвінського // *Україна модерна*. — Л., 1996. — Ч. 1. — С. 146.